

ANDRIĆ

ROMANI

Travnička hronika
Na Drini ćuprija
Gospođica
Prokleta avlija

Copyright @ 2014, Zadužbina Ive Andrića, Milutina Bojića 4, Beograd
Copyright @ ovog izdanja 2014, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom
pomažete razvoj projekta odgovornog
korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

SADRŽAJ

Travnička hronika	9
Na Drini ćuprija	321
Gospođica	557
Prokleta avlija	681
<i>Rečnik turcizama i provincijalizama i nekih manje poznatih izraza</i>	<i>739</i>
<i>Hronologija života i rada Ive Andrića</i>	<i>759</i>
<i>Napomena izdavača</i>	<i>767</i>

TRAVNIČKA HRONIKA

PROLOG

*N*a kraju travničke čaršije, ispod hladovitog i hučnog izvora Šumeća, postoji otkad svet pamti mala „Lutvina kahva“. Toga prvog sopstvenika kafane, Lutve, ne sećaju se ni najstariji ljudi; taj je bar stotinak godina već na nekom od razasutih travničkih grobalja, ali svi idu kod Lutve na kafu i njegovo se ime pamti i izgovara tamo gde su zaboravljena imena tolikih sultana, vezira i begova. U bašti te kafanice, pod samom stenom, u podnožju brega, ima jedno odvojeno, hladovito i malo uzvišeno mesto, gde raste stara lipa. Oko te lipa i između stena i busenja uklopljene su niske klupe nepravilna oblika na kojima je zadovoljstvo posedeti i sa kojih se teško ustaje. One su izlizane i iskrivljene godinama i dugom upotrebom i potpuno srasle i postale jedno sa drvetom, zemljom i kamenom oko njih.

Za vreme letnjih meseci, to jest od početka maja pa do kraja oktobra, to je, po davnašnjoj tradiciji, mesto na kom se posle podne, oko ićindije*, sastaju travnički begovi i ugledniji ljudi koji su pripušteni u njihovo društvo. U to doba dana niko se drugi od građana ne bi usudio da sedne i pije kafu na toj uzvisini. To se mesto zvalo Sofa. I ta je reč u narodnom govoru u Travniku imala, kroz naraštaje, svoje utvrđeno društveno i političko značenje, jer što je na Sofi rečeno, pretreseno i zaključeno, to je bilo gotovo isto toliko koliko da je rešeno među ajanima, na Divanu kod vezira.

I danas tu sedi desetak begova, iako je dan već oblačan i javlja se vetar koji u ovo doba godine donosi kišu. Poslednji je petak u mesecu oktobru 1806. godine. Sedeći na svojim mestima, begovi tiho razgovaraju; većina ih zamišljeno prati igru sunca i oblaka i zlovoljno kašljuca.

Govor je o jednoj krupnoj novosti.

Jedan od njih, neki Sulejman-beg Ajvaz, koji je ovih dana putovao poslom u Livno, razgovarao je tamo sa nekim Splićaninom, ozbiljnim čovekom kako kaže, i

* Rečnik turskih reči i provincijalizama nalazi se na kraju knjige.

od njega čuo tu vest koju on sada begovima kazuje. Ljudima je nejasno, raspituju ga za pojedinosti i traže da ponovi već rečeno. Sulejman-beg objašnjava:

– Pa eto kako. Lijepo me čovjek pita: „Spremate li se musafirima u Travniku?“ „Jok mi“, kažem ja, „nije nam do musafira.“ „E, bilo vam ne bilo, valja da im se spremate“, kaže, „jer će vam stići francuski konzul. Tražio Bunaparta na Kapiji u Stambolu da može poslati svoga konzula, da otvori konzulat u Travniku i da tu sjedi. I već mu je to odobreno. Još ove zime se možete nadati konzulu.“ Odbijam ja na šalu: „Stotine godina smo živili bez tih konzula pa možemo i odsada, a i šta će konzul u Travniku?“ Ali on jedno te jedno. „Kako ste živili da ste živili, sad vam valja živiti sa konzulom. Taka vremena, došla. A konzul će sebi naći posla; sješće pored vezira da naređuje i raspoređuje, da gleda kako se vladaju begovi i age a kako raja, i da sve javlja Bunaparti.“ „To nit je bilo niti može biti“, suzbijam ja vlahu, „niko nama nikad nije u naše poslove zavirivao, pa neće ni taj.“ „E, bogami, vi gledajte kako ćete“, kaže meni on, „ali konzula će vam valjat primiti, jer što Bunaparta zatraži niko dosad nije odbio pa neće ni devlet u Stambolu. Nego, čim vidi Austrija da ste primili francuskog konzula, zatražiće i oni da primite i njenog, a za njom će doći Rusija...“ „Ej, ode ti daleko, komšija“, zaustavljam ga ja, ali on se samo smješka, rđa latinska, i hvata se za brk: „Ovo ti meni odsijeci, ako ne bude ja ovako kao što ti kažem, ja nalik na ovo.“ – Eto, to sam, čuo, dobri ljudi, i nikako mi ne izlazi iz glave – završi Ajvaz svoje pričanje.

U današnjim prilikama – francuska vojska je već godinu dana u Dalmaciji, Srbija ne prestaje da se buni – jedna ovakva nejasna vest bila je dovoljna da uznemiri i zbuni i inače zabrinute begove. Uzmutili se i zabrinuli begovi, iako se to po njihovim licima i mirnim dimovima koje odbijaju ne bi moglo da primeti. Sporo i neodlučno govore, jedan po jedan, i nagađaju šta bi to moglo biti i koliko ima laži a koliko istine u ovim vestima, šta bi trebalo preduzeti da se stvar izvidi i možda već u začetku spreči.

Jedni su mišljenja da su to izmišljene i preterane vesti kojima neko želi da ih uznemiri i zaplaši. Drugi opet kažu, sa gorčinom u glasu, da su takva vremena došla i da se takve stvari dešavaju i u Stambolu i u Bosni i u celom svetu, da se ničemu ne treba čuditi i da na sve treba da budu spremni. Treći se opet teše da je ovo Travnik – Travnik! – a ne koja mu nedrago kasaba i palanka, i da se njima ne mora i ne može desiti ono što se drugima dešava.

Svaki govori ponešto, tek koliko da se javi, ali niko ne kazuje ništa određeno, jer svi čekaju šta će kazati najstariji među njima. A najstariji je Hamdi-beg Teskeredžić, krupan starac, sporih pokreta, ali još uvek snažnog tela džinovskih srazmera. Mnoge je ratove prošao i dopadao i rana i ropstva, a imao je jedanaest sinova i osam kćeri i mnogobrojno potomstvo od njih. Brada i brkovi su mu retki a celo oštro i pravilno lice opaljeno, puno ožiljaka i modrih pega od jedne davnašnje eksplozije baruta. Teški očni kapci olovne su boje i spuštene nisko. Reč mu je spora ali jasna.

Najposle Hamdi-beg svojim začudo mladim glasom prekide nagađanja, slutnje i bojazni:

– De sad, da ne žalimo za živa hadžije, što no se kaže, i da ne uzbunjujemo svijet bez potrebe. Sve treba slušati i pamtiti, ali ne treba sve odmah srcu uzimati. I sa tim konzulima, ko zna kako je. Jà doći jà ne doći. A i da dođu, neće Lašva poteći naopako, nego opet ovuda kuda i teče. Mi smo ovdje na svome, a svaki drugi koji dođe na tuđem je i nema mu duga stanka. Vojske su ovdje padale pa se nisu mogle dugo zadržati. Mnogi je ovdje došao da ostane, ali mi smo svakom dosada u leđa pogledali, pa ćemo i njima, ako baš dođu. Sad ih još nema ni na pomolu. A što je taj tamo tražio u Stambolu, to još ne mora biti gotova stvar. I dosada je mnogi mnogo koješta tražio, ali ne biva sve što ko traži...

Izgovorivši ljutito poslednje reči, Hamdi-beg zastade i u potpunoj tišini odbi jedan dim pa nastavi:

– Pa i da bude! Valja vidjeti kako će biti i koliko će biti. Ničija nije do zore gorila, pa neće ni toga... toga...

I tu se Hamdi-beg lako zagrcnu i zakašlja od prikrivene ljutnje, i tako ne izgovori Bunapartino ime koje je bilo u svima mislima i na svima usnama.

Više niko ne reče ništa i na tome ostade razgovor o toj najnovijoj vesti.

Ubrzo oblaci zakloniše sasvim sunce i prođe jak i hladan talas vetra. Na topolama pored vode zašušta lišće metalnim zvukom. Studena jeza koja je prolazila celom travničkom dolinom kazivala je da je za ovu godinu došao kraj sedenjima i razgovorima na Sofi. Jedan po jedan počеше begovi da se dižu i uz neme pozdrave razilaze kućama.

I

Početak 1807. godine stale su da se dešavaju neobične i dotle nepoznate stvari u Travniku.

Nikad niko u Travniku nije ni pomislio da je to varoš stvorena za običan život i svagdašnje događaje. Nikad, ni poslednji balija ispod Vilenice. To osnovno osećanje da su oni odnekud drukčiji nego ostali svet, stvoreni i pozvani za nešto bolje i više, ulazilo je u svako ljudsko stvorenje, sa hladnim vetrom sa Vlašića, sa reskom vodom iz Šumeća, sa „slatkim“ žitom prisojnih njiva oko Travnika, i nije ih nikad napuštalo, ni u snu ni u bedi ni na samrtnom času.

To je važno u prvom redu za Turke koji žive u samoj varoši. Ali je čak i raja od sve tri vere, rasturena po strmim okrajcima ili sabijena u odvojenom predgrađu, bila ispunjena istim osećanjem, samo na svoj način i shodno svome stanju. To je važno i za samu njihovu varoš u čijem je položaju i rasporedu bilo nečeg naročitog, osobenog i ponositog.

Njihov grad, to je u stvari jedna tesna i duboka raselina koju su naraštaji s vremenom izgradili i obradili, jedan utvrđen *prolaz* u kom su se ljudi zadržali da žive stalno, prilagođavajući kroz stoleća sebe njemu i njega sebi. Sa obe strane ruše se brda strmo i sastaju pod ostrim uglom u dolini u kojoj jedva ima mesta za tanku reku i drum pored nje. Tako sve liči na napola rasklopljenu knjigu na čijim su stranicama, s jedne i druge strane, kao naslikani, bašte, sokaci, kuće, njive, groblja i džamije.

Nikad niko nije izračunao koliko je sunčanih sati priroda uskratila ovome gradu, ali je izvesno da se sunce ovde docnije rađa i ranije zalazi nego u ma kojoj od bosanskih mnogobrojnih varoši i varošica. To ne poriču ni Travničani, ali zato tvrde da sunce, dok sja, nigde ne sja tako kao nad njihovim gradom.

U toj uskoj dolini kojom po dnu protiče Lašva a sa strana je šaraju vrela, jazovi i potoci, punoj vlage i promaje, gotovo nigde nema prava puta ni ravna mesta,

koliko da čovek nogu metne slobodno i bezbrižno. Sve je strmo i neujednačeno, izukrštano i isprepletano, povezano ili isprekidano privatnim putevima, ogradama, čikmama, baštama i kapidžicima, grobljima ili bogomoljama.

Tu, na vodi, tajanstvenoj, nestalnoj i moćnoj stihiji, rađaju se i umiru naraštaji Travničana. Tu oni rastu, slabunjavi i bledoliki, ali otporni i svemu dorasli; tu žive, sa vezirskim Konakom pred očima, gordi, tankovijasti, gizdavi, probirači i mudrice; tu posluju i stiču ili sede dokoni i sirotuju, svi uzdržljivi i oprezni, ne znaju za glasan smeh, ali umeju da se podsmehnu, malo govore, ali vole da šapatom ogovaraju; i tu se sahranjuju, kad im dođe vreme, svaki po svojoj veri i svojim običajima, u podvodna groblja, praveći mesta novom, sličnom naraštaju.

Tako se smenjuju pokolenja i predaju jedno drugom ne samo utvrđene telesne i duševne osobine, nego i zemlju i veru, ne samo nasledno osećanje mere i granice, ne samo znanje i razlikovanje svih staza, kapidžika i prolaza svoje zamršene varoši, nego i urođenu sposobnost za poznavanje sveta i ljudi uopšte. Sa svim tim dolaze travnička deca na svet, ali više od svega sa gordošću. Gordost, to im je druga priroda, živa sila koja ih kroz ceo život prati i pokreće i udara im vidan znak po kome se razlikuju od ostalog sveta.

Njihova gordost nema ničeg zajedničkog sa naivnom nadmenošću obogaćenih seljaka i sitnih kasabalija koji se, zadovoljni sami sobom, vidno prse i glasno hvale. Njihova gordost je, naprotiv, sva unutarinja; više jedno teško nasleđe i mučna obaveza prema sebi, svojoj porodici i varoši, upravo prema visokoj, gardoj i nedostižnoj predstavi koju oni imaju o sebi samima i o svojoj varoši.

Samo, svako ljudsko osećanje ima svoju meru i granicu, čak i osećanje sopstvene veličine. Jeste da je Travnik vezirski grad i u njemu svet gospodski, čist, odmeren i mudar, s carem da govori, ali i Travničanima su dolazili dani kad bi im njihov *nâm* udarao na nos i kad bi u sebi poželeli da žive mirno i bezbrižno, u nekoj od onih običnih, neslavnih kasaba koje se ne pominju u obračunima careva ni u sukobima država i koje nisu na udaru svetskih događaja ni na putu slavni i važnih ličnosti.

Vremena su postala takva da se ničem prijatnom nije moglo nadati, da dobro nije moglo doći. Zato su gordi i lukavi Travničani želeli da uopšte ništa ne dođe, da se živi, koliko je god moguće, bez promena i iznenađenja. Kakvo dobro može doći kad su carevi zavađeni, narodi se krve i zemlje gore? Nov vezir? Neće biti bolji nego gori od ranijeg, a pratnja mu je nepoznata i mnogobrojna, izgladnela, sa bogzna kakvim novim prohtevima. („A najbolji je onaj koji je došao do Priboja, pa se odatle vratio u Stambol i nikad nije nogom stupio u Bosnu.“) Neki stranac? Ugledan putnik, možda? – I to se zna šta je i kako je. Ostave nešto troška i poklona u varoši, ali za njima ide potera ili već sutradan ispit i istraga. Ko su i šta su, kod koga su prenoćili, s kim su razgovarali? Dok se ispetljaš i otarasiš, presedne ti sve i ode desetostruko. Ili uhoda? Ili neki poverenik nepoznatih sila i sumnjivih namera? Na kraju, nikad se ne zna šta ko nosi i čiji je ko kalauz.

Ukratko, danas dobra nema. Nego ovo hleba i ovo dana, što je kome ostalo, da se pojede i da se poživi na miru, u ovom najgospodskijem gradu na zemlji, a bog da nas sačuva od slave, od krupnih gostiju i velikih događaja.

Tako su, tih prvih godina XIX veka, mislili i želeli u sebi ugledni Travničani, ali razume se da je to i ostalo u njima, jer kod svakog Travničanina ima od želje i pomisli pa do njihovog vidnog ili glasnog izraza dug i krivudav put koji se lako ne prelazi.

A događaja i promena bilo je u poslednjim vremenima – to jest krajem XVIII i početkom XIX veka – zaista mnogo i od svake ruke. Događaji su navaljivali sa svih strana, sudarali se i kovitlali po Evropi i velikom Turskom carstvu i dopirali čak i u ovu kotlinu i zaustavljali se u njoj kao bujice ili nanosi.

Još otkako su se Turci povukli iz Mađarske, odnosi između Turaka i hrišćana bivali su sve teži i složeniji i opšte prilike se pogoršavale. Ratnici velikog Carstva, age i spahije, koji su morali da napuste bogate posede u plodnim ravnicama Ugarske i da se vrate u svoju tesnu i ubogu zemlju, bili su ozlovoljeni i kivni na sve što je hrišćansko, a u isto vreme oni su povećavali broj usta koja jedu, dok je broj ruku koje rade ostajao isti. S druge strane, ti isti ratovi XVIII veka, koji su Turke potiskivali iz susednih hrišćanskih zemalja i vraćali ih u Bosnu, izazivali su kod hrišćanske raje smele nade i otvarali dotle neslućene vidike, a to je moralo uticati i na odnos raje prema „carstvujušcoj gospodi Turcima“. Obe strane, ako se u toj fazi borbe već može govoriti o dve strane, borile su se, svaka na svoj način i sredstvima koja su odgovarala prilikama i vremenima. Turci su se borili pritiskom i silom, a hrišćani strpljenjem, lukavstvom i zaverom ili spremnošću na zaveru; Turci za odbranu svoga prava na život i svoj način života, a hrišćani za sticanje toga istog prava. Raja je osećala da joj Turci postaju sve teži, a Turci su uviđali sa ogorčenjem da se raja *pohasila* i da nije ono što je nekad bila. Od tih sukoba tako suprotnih interesa, verovanja, težnji i nadanja, stvaralo se jedno grčevito klupko koje su duga turska ratovanja sa Venecijom, Austrijom i Rusijom sve više zaplitala i stezala. U Bosni je postajalo tešnje i mračnije, sukobi sve češći, život sve teži i sa sve manje reda i izvesnosti.

A početak XIX veka doneo je ustanak u Srbiji kao vidan znak novih vremena i novih načina borbe. Klupko u Bosni još se jače steglo i zamrsilo.

Ta buna u Srbiji zadavala je s vremenom sve više brige i nezgode, štete, troškova i gubitaka celoj turskoj Bosni pa i Travniku, ali više veziru, vlastima i ostalim bosanskim varošima nego travničkim Turcima samim, koji nijedan rat nisu smatrali dovoljno velikim i važnim da bi u njemu uzeli učešća svojim imetkom ili čak svojom ličnošću. O „Karađorđevoj uzbuni“ Travničani su govorili sa usiljenim nipodaštavanjem, kao što su uvek nalazili neku podrugljivu reč i za vojsku koju je vezir slao protiv Srbije i koju su neodlučni i zavađeni ajani sporo i neuredno dovodili u okolinu Travnika.

Napoleonova ratovanja po Evropi bila su već dostojniji predmet travničkih razgovora. Najpre se o tim ratovima govorilo kao o dalekim događajima koji se tumače i prepričavaju, ali koji sa njihovim stvarnim životom nemaju i ne mogu imati nikakve veze. Dolazak francuske vojske u Dalmaciju primaknuo je neočekivano toga *Bunapartu* iz pričanja Bosni i Travniku.

U isto vreme u Travnik je došao novi vezir Husref Mehmed-paša i doneo poštovanje za Napoleona i interes za sve što je francusko, i to, kako su Travničani nalazili, u mnogo većoj meri nego što jednom Osmanliji i carskom većilu priliči.

Sve je to uznemirivalo i dražilo travničke Turke i oni su i o Napoleonu i njegovim podvizima počeli da se izražavaju kratkim i beznačajnim rečenicama ili samo ponosnim i prezirnim uspijanjem usana. Ali sve to nije moglo da ih potpuno udalji i zaštititi od toga Bunaparte i od događaja koji su se čudesnom brzinom širili od njega po Evropi, kao krug talasa od svoga središta, i kao požar ili zaraza stizali i onoga koji beži kao i onoga koji sedi nepomičan. Taj nevidljivi i njima nepoznati osvajač bacio je i u Travnik, kao u tolike druge gradove sveta, nemir, pokret i uzbuđenje. Tvrdo i zvučno ime Bunaparta ispuniće i travničku kotlinu za niz godina i Travničani će, hteli – ne hteli, često žvakati njegove čvornovite i ćoškaste slogove; ono će im dugo zujati u ušima i titrati pred očima. Jer, nastupala su *konzulska vremena*.

Svi Travničani, bez razlike, vole da se prave ravnodušni i da izgledaju neosetljivi. Ali vesti o dolasku konzula, čas francuskog, čas austrijskog, čas ruskog, čas sve trojice zajedno, izazivale su kod njih nade ili zabrinutosti, budile želje i očekivanja, a sve se to nije dalo potpuno prikriti, nego je unosilo pokreta u duhove i živosti u razgovore.

Malo je ko znao šta u stvari znače te vesti, koje se pronose još od jesenas, a niko nije mogao da kaže ni koji konzuli treba da dođu ni šta će da rade u Travniku. Jedna novost i jedna neobična reč bile su u sadašnjim prilikama dovoljne da uzbude maštu sveta, da izazovu mnoge razgovore i nagađanja, i još više: mnoge sumnje i bojazni, mnoge skrovite želje i pomisli koje se nose u sebi, ali ne kazuju i ne objavljuju.

Domaći Turci su bili, kao što smo videli, zabrinuti i zlovoljno su pominjali mogućnost dolaska konzulâ. Nepoverljivi prema svemu što dolazi iz inostranstva i unapred neraspoloženi prema svakoj novini, Turci su se, u sebi, još nadali da bi i to mogli biti samo rđavi glasovi i zle prilike, i da bi ti konzuli mogli i ne doći ili, najposle, ako dođu, da će otići sa zlim vremenima koja su ih donela.

Hrišćani, kako katolici tako pravoslavni, radovali su se naprotiv takvim vestima i prenosili ih i pretakali od usta do usta, kradom i šapatom, nalazeći u njima povoda za neodređene nade i za izgleda na promene. A promene mogu biti samo nabolje.

Naravno da je svaki od njih posmatrao stvari svojim očima i sa svoje, često protivne, tačke gledišta.

Katolici, koji su u većini, maštali su o uticajnom austrijskom konzulu koji će doneti pomoć i zaštitu moćnog katoličkog cara iz Beča. Pravoslavni, koji su malobrojni i u poslednjih nekoliko godina stalno gonjeni zbog ustanka u Srbiji, nisu očekivali mnogo ni od austrijskog ni od francuskog konzula, ali su u tome gledali dobar znak i dokaz da turska vlast slabi i da dolaze dobra i spasonosna nemirna vremena. I odmah su dodavali da, naravno, „bez ruskog konzula ništa biti ne može“.

I sami malobrojni ali živahni Jevreji, sefardi, nisu mogli da kod ovakvih vesti zadrže potpuno svoju poslovnu ćutljivost kojoj su ih naučila stoleća; i njih je uzbuđivala pomisao da bi u Bosnu mogao doći konzul velikog francuskog cara Napoleona, „koji je za Jevreje dobar kao dobar otac“.

Vesti o dolasku stranih konzula, kao sve vesti u našim krajevima, javljale su se iznenada, rasle do fantastičnih srazmera, a zatim nestajale odjednom, da bi se posle nekoliko nedelja opet pojavile novom snagom i u novom obliku.

Usred zime, koja je te godine bila blaga i trajala kratko, ti su glasovi dobili prvi izgled stvarnosti. U Travnik je stigao iz Splita neki Jevrejin po imenu Pardo i sa Jusom Atijasom, travničkim trgovcem, počeo da traži podesnu kuću za Francuski konzulat. Obilazili su svuda, odlazili kod kajmakama, razgledali sa mutevelijom vakufske zgrade. Zaustavili su se na jednoj velikoj, pomalo zapuštenoj kući koja je pripadala Vakufu, u kojoj su oduvek odsedali i živeli dubrovački trgovci i koja se stoga zvala Dubrovački han. Kuća je bila u strani, iznad medrese, usred velike strme bašte koju je presecao potok. Čim je pogodba svršena, nađeni su majstori, dunderi i zidari, da kuću uredi i oprave. I ta kuća, koja je dotle stajala po strani i neprimećena zijala praznim prozorima u svet, odjednom je oživela, počela da privlači na sebe pažnju naroda i ljubopitstvo dece i dokonog sveta. Odnekud poče da se govori o grbu i zastavi koji će biti vidno i stalno izloženi na zgradi stranog konzulata. To su bile stvari koje uistini nikad niko još nije video, ali su te dve krupne i važne reči Turci izgovarali retko i sa mrštenjem a hrišćani često, zlurado i šapatom.

Travnički Turci su, naravno, bili isuviše mudri i ponosni da svoje uzbuđenje pokažu, ali ga u razgovorima u četiri oka nisu krili.

Odavno njih muči i zabrinjava saznanje da je carska taraba na granicama posrnula i da Bosna postaje razgrađena zemlja po kojoj gaze ne samo Osmanlije nego i kauri iz bela sveta, u kojoj čak i raja diže glavu drsko kao nikad dosad. A sada treba da navale i neki kaurski konzuli i uhode, koji će na svakom koraku slobodno isticati vlast i silu svojih careva. Tako će, malo-pomalo, doći kraj dobrom redu i „lijepoj tišini“ turske Bosne, koju je i onako već odavno sve teže braniti i čuvati. Božja je volja da vlada ovakav red: Turčin do Save a Švabo od Save. Ali protiv toga jasnog božjeg naređenja radi sve što je kršteno i cima tom ogradom na granici i potkopava je danju i noću, javno i tajno. A u poslednje vreme i ta sama božja volja biva nekako sve manje vidna i izrazita. – Šta još neće doći i ko još neće naići? – pitali su se stari Turci sa iskrenim ogorčenjem.

I zaista, ono što je povodom vesti o otvaranju stranih konzulata govorio kršten svet, pokazivalo je da turska zabrinutost nije neopravdana.

– Razviće se barjak! – šaputali su ljudi a oči su im sevale prkosno kao da će to biti njihov barjak. U stvari, niko nije pravo znao kakav bi to barjak trebalo da bude ni šta bi moglo da se desi kad se on pojavi, ali sama pomisao da se osim zelenog turskog barjaka mogu razviti i druge boje i slobodno lepršati pored njega izazivala je kod sveta neki radostan blesak u očima i podizala nade koje samo raja može da ima i poznaje. Od te cigle tri reči – Razviće se barjak! – mnogome je siromahu bar za sekundu postalo svetlije u kući, prijatnije u praznom stomaku i toplije u tankom odelu; od te tri proste i neodređene reči mnogome je rajetinu poigralo srce, zableštao vid od nekih jarkih boja i zlatnih krstova, i pobednički zašumele u ušima, kao vihor, sve zastave svih hrišćanskih careva i kraljeva. Jer, čovek može i od jedne reči da živi, samo ako u njemu ima još rešenosti da se bori i borbom održava u životu.

Osim svega ovoga, bio je još jedan razlog zbog kojeg je mnogi trgovac u čaršiji pomišljao sa dobrom nadom na tu promenu. Javljao se izgled na zaradu od dolaska toga novog, nepoznatog ali verovatno imućnog sveta koji će svakako morati da pazaruje i troši. Jer, poslednjih godina čaršija je bila oslabila i pazar utanjio. Naročito otkako se Srbija pobunila. Mnoge komore i kuluci i česte zaplene odbili su seljaka od varoši, pa ne prodaje gotovo ništa, a kupuje samo najnužnije. Ono što je država kupovala plaćalo se slabo i neuredno. Slavonija se zatvorila, a Dalmacija, s dolaskom francuske vojske, postala neredovno i nesigurno tržište.

U takvim prilikama računalo se u travničkoj čaršiji i sa malenkostima i u svemu tražio željeni znak za preokret nabolje.

Najposle je nastupilo i to o čemu se već mesecima govorilo. Stigao je, kao prvi, francuski generalni konzul.

Bio je kraj februara meseca, poslednji dan ramazanskog posta. Na jedan sat pred iftar, na hladnom februarском suncu, koje je zalazilo, svet iz donje čaršije mogao je da posmatra dolazak konzula. Dućandžije su bile već počele da unose robu i spuštaju ćepenke, kad je trka ljubopitljive Cigančadi objavila dolazak konzula.

Povorka je bila kratka. Na čelu su jahali vezirovi izaslanici, dvojica od najuglednijih ičoglana, sa šest konjanika. Oni su bili izišli do Lašve u sretanje. Bili su svi na dobrim konjima i lepo opremljeni. Sa strane i pozadi jahali su zaptije livanjskog kajmakama, koji su na celom putu pratili konzula. Izgledali su dosta neugledno, onako ozebli i umorni, na netimarenim, sitnim konjima. U sredini povorke jahao je na gojaznom i postarijem zekanu francuski generalni konzul, gospodin Žan Davil, visok čovek, plavih očiju i brkova, crvena lica. Pored njega jedan slučajni saputnik, gospodin Pukvil, koji putuje za Janjinu, gde mu je brat francuski konzul. Iza njih, na odstojanju od nekoliko koraka, jahao je onaj isti splitski Jevrejin Pardo i dva krupna Sinjanina, u francuskoj službi. Sva trojica su bila do očiju umotani u crne kabanice i crvene seljačke šalove, a iz čizama im je virilo seno.

Povorka, kao što se vidi, nije bila ni inače mnogo svečana ni mnogobrojna, a zimsko vreme joj je oduzimalo od sjaja i dostojanstvenosti, jer studen nameće grubo odelo, zgrčen stav i brz hod.

Tako je, izuzev ono nešto prozeble Cigančadi, povorka prošla kroz opštu ravnodušnost travničkog sveta. Turci su se pravili kao da je ne vide, a hrišćani nisu smeli da je upadljivo posmatraju. A i onaj ko je sve video, ispod oka ili negde sa skrovitog mesta, bio je pomalo razočaran ovako šturim i prozaičnim ulaskom *Bunapartinog* konzula, jer je većina zamišljala konzule kao visoke dostojanstvenike koji nose sjajne odore, pune gajtana i odličja, jašu na dobrim konjima ili se voze u hintovima.

II

Konzulova pratnja je odsela u hanu, a konzul i gospodin Pukvil u kući Josifa Baruha, najbogatijeg i najuglednijeg Jevrejina u Travniku, jer velika kuća koja se opravljala za Francuski konzulat nije mogla biti gotova još za petnaestak dana. Tako je u maloj ali lepoj kući Josifa Baruha osvanuo, na prvi dan ramazanskog Bajrama, neobični gost. Celo prizemlje kuće bilo je prepušteno njemu i gospodinu Pukvilu. Davilova soba je bila na uglu, velika; dva prozora su gledala na reku a dva, sa drvenim demirima, u baštu koja je bila pusta i zamrzla, pokrivena slánom koja se nije topila celog dana.

Na spratu iznad konzula čula se neprestana lupa, trka i dozivanje mnogobrojne Baruhove dece i oštri glas njihove majke, koja ih je pretnjama i kletvama uzaludno umirivala. Iz grada je dopirala pucnjava topova i prasak dečjih pušaka, uši je parala ciganska svirka. Jednolično su tukla dva bubnja, a na njihovoj mračnoj pozadini izvijala je zurla i pirlitala nepoznate melodije sa neočekivanim zavojima i prekidima. To su bili oni retki dani u godini kad je Travnik izlazio iz svoje tišine.

Kako nije bio red da konzul izlazi pre svečane posete veziru, Davil je proveo tri dana Bajrama u toj velikoj sobi, stalno sa istom rečicom i zamrzlom baštom pred očima, ali zato su mu uši bile pune tih neobičnih zvukova iz kuće i iz varoši. Mrsna i obilna jevrejska jela, mešavina španske i orijentalne kuhinje, donosila su težak zadah zejtina, pržena šećera, luka i jakih začina.

Davil je provodio vreme u razgovoru sa zemljakom Pukvilom, u izdavanju naredaba i primanju obaveštenja o ceremonijalu prilikom prve posete, koja je trebalo da bude u petak, odmah posle trećeg dana Bajrama. Iz Konaka je primio kao dar dve velike sveće i po oku badema i suvog grožđa.

Kao veza između Konaka i novog konzula služio je vezirov lekar i tumač César d'Avenat, koga su i Osmanlije i naš svet zvali Davna. To mu je bilo ime, koje nosi već celu drugu polovinu života. U stvari, bio je starinom iz Pijemonta a rodom iz

Savoje, i po prirođenju Francuz. Kao mlad čovek poslat je na medicinsku školu u Monpelje. Tada se još zvao Cesare Davenato. Tu se prozvao svojim sadašnjim imenom i opredelio za francusku narodnost. Otud je na neobjašnjen i neobjašnjiv način dospelo u Carigrad, gde je kao hirurg i lekarski pomoćnik stupio u službu velikog kapudan-paše Kućuk Huseina. Od kapudan-paše ga je preuzeo Mehmed-paša, kad je pošao za vezira u Egipat, i odatle ga doveo u Travnik, kao lekara, tumača i čoveka doraslog svakom poslu i korisnog i upotrebljivog u svim prilikama.

Bio je visok, krakat i snažan čovek, zagasite boje kože i crne kose, napuderisane i vešto složene u perčin. Retki ali duboki tragovi boginja na širokom, obrijanom licu sa velikim, čulnim ustima i žarkim očima. Odeven pažljivo i po staroj francuskoj modi.

Davna je unosio iskrenu dobru volju u posao i trudio se da bude istinski koristan svome uglednom zemljaku.

Sve je to bilo novo i čudno i ispunjavalo Davilu vreme iako nije moglo da ispuni misli koje su, naročito u sporim noćnim satima, velikom brzinom prelazile, munjevito i proizvoljno, iz sadašnjosti u prošlost ili tražile da nazru oblike budućnosti.

Noći su bile teške i izgledale beskrajne.

Teško se privikavao na nenavikli niski ležaj na podu, od kojeg mu se zanosila glava, i na miris vune u punim i nedavno „ispucanim“ dušecima. Budio se često, jer ga je obuzimala vatra od sparine pretrpanih vunutih dušeka i jorgana i palila silina istočnjačkih jela koja se teško jedu i još teže vare. Ustajao je u tami i pio oštru studenu vodu, koja je rezala jednjak i bolno hladila stomak.

Danju, dok je razgovarao sa Pukvilom ili sa Davnom, on je bio odrešit i miran čovek, sa određenim imenom, zvanjem i rangom, jasnim ciljem i vidljivim zadacima zbog kojih je došao u ovu zabačenu tursku provinciju, kao što bi došao u ma koji drugi kraj sveta. Ali noću, on je bio i ono što jeste i sve što je nekad bivao ili što je trebalo da bude. I taj čovek koji je ležao u mraku dugih februarskih noći bio je za njega samoga stran, višestruk i na mahove potpuno nepoznat.

Pa i kad bi ga, već u ranu zoru, probudila bajramska svirka bubnjeva i zurla ili dečja trka na spratu iznad njega, Davilu je trebalo vremena da se rastrezni i snađe. Dugo se kolebao između jave i sna, jer su snovi imali više veze sa javom dosadašnjeg njegovog života, a sadašnja java ličila pre na neki san u kom čovek biva naglo bačen u čudnu, daleku zemlju i doveden u neobičan položaj.

Tako je i to buđenje ličilo na nastavak noćnih snova iz kojih se sporo i naporno prelazilo u neobičnu javu konzulovanja u dalekoj turskoj varoši Travniku.

I usred mešavine tih novih i neobičnih utisaka javljala su se neodoljivo sećanja i ukrštavala sa zadacima i brigama iz sadašnjosti. Događaji njegovog života nizali su se brzo i preko reda i pojavljivali u novoj svetlosti i neobičnim srazmerama.

Za njim je bio pun i nemiran život.

Žan Batist Etjen Davil (Jean Baptiste-Etienne Daville) bio je bliže četrdesetim nego tridesetim godinama, visok, plav, prava hoda i pogleda. Bilo mu je sedamnaest

godina kad je napustio svoju rodnu varoš na morskoj obali severne Francuske i došao u Pariz, kao toliki pre njega, tražeći od čega da živi i kako da se proslavi. Posle prvih traženja i iskustava, ubrzo ga je povukla revolucija, sa milionima ostalog naroda, i postala njegova lična sudbina. Sveska stihova i dva-tri smela početka istorijskih i društvenih drama, ostali su u sanduku; skromni položaj činovničkog pripravnika napušten je. Žan Davil je postao novinar. Objavljivao je i stihove i književne prikaze, ali glavni posao mu je bila Ustavotvorna skupština. Svu svoju mladost i celo oduševljenje za koje je bio sposoban, on je unosio u opširne skupštinske izveštaje. Ali pod žrvnjem revolucije sve se mrvilo, menjalo i nestajalo brzo i bez traga. Kao u snovima što biva, ljudi su prelazili kratko i neposredno od položaja na položaj, od časti do časti, od sramote do smrti, od bede do slave, samo jedni u jednom pravcu a drugi u drugom, obrnutom.

U tim neobičnim vremenima i pod okolnostima o kojima ćemo još govoriti, Davil je bivao naizmenice novinar, pa vojnik, dobrovoljac u ratu u Španiji, pa činovnik improvizovanog Ministarstva inostranih poslova, upućivan u misije u Nemačku, zatim u Italiju, kod Cisalpinske republike i Malteškog reda. Pa opet novinar i književni referent *Moniteura* u Parizu. I najposle, sada, generalni konzul u Travniku, sa zadatkom da otvori Konzulat, da stvori i razvija trgovinske odnose sa tim krajevima Turske, da pomaže francuskim okupacionim vlastima u Dalmaciji i da prati pokrete raje u Srbiji i Bosni.

Tako bi izgledao život ovog gosta Baruhove kuće kad bi trebalo da bude prikazan u nekoliko rečenica za neki kratak curriculum vitae.

Ali sada, iz ove čudne perspektive i neočekivanog trodnevnog zatvora, Davil je često i sam morao da učini napor pa da se tačno seti ko je i otkuda je, šta je sve bivao u životu i zašto je došao ovamo, i otkuda to da povazan premerava koracima ovaj crveni bosanski ćilim.

Jer dok je čovek u svom društvu i u redovnim prilikama, ti podaci iz njegovog curriculum vitae znače i za njega samog važne delove i značajne prekretnice njegovog života. Ali čim ga slučaj ili posao ili bolest izdvoje i usame, ti podaci počinju odjednom da blede i gasnu, da se neverovatno brzo suše i raspadaju, kao beživotna maska od hartije i laka, koju je čovek jednom upotrebio. A ispod njih počne da se pomalja naš drugi, samo nama znani život, to jest „zaistinska“ istorija našeg duha i našeg tela, koja nije nigde zabeležena, koju niko i ne naslućuje, koja ima vrlo malo veze sa našim društvenim uspesima, ali koja je za nas i za naše krajnje zlo i dobro jedina važna i jedina stvarna.

Izgubljen u ovoj divljini, Davil je u dugoj noći, kad bi umukli svi šumovi, gledao unazad na svoj život kao na dugi niz samo njemu znanih pothvata i klonuća, borbâ, junaštava, sreća, uspeha, preloma, zala, protivrečnosti, nepotrebnih žrtava i uzaludnih kompromisa.

Iz tame i tišine ove varoši, koju još nije ni video kako treba, ali u kojoj ga nesumnjivo čekaju brige i teškoće, izgledalo je da se ništa u svetu ne da srediti ni izmiriti.

Davilu se na mahove činilo da za život treba mnogo napora i za svaki napor nesrazmerno mnogo hrabrosti. Iz ove tame nijednom naporu se ne vidi kraja. Čovek, da ne bi stao i klonuo, vara sam sebe, zatrpava nedovršene zadatke novima, koje takođe neće dovršiti, i u novim pothvatima i novim naporima traži nove snage i više hrabrosti. Tako čovek potkrada sam sebe i s vremenom postaje sve veći i beznadniji dužnik prema sebi i svemu oko sebe.

Ali, kako se primicao dan prve posete, ta sećanja i razmatranja sve su više ustupala mesto novim utiscima i trenutnim a stvarnim brigama i poslovima. Davil se pribirao. Osetljivosti i sećanja stupala su u pozadinu svesti, odakle će se još često javljati, nadovezujući se čudno i neočekivano na svakodnevne događaje ili neobične doživljaje novog života u Travniku.

Najposle, prodoše i ta tri duga dana i njihove tri neobične noći. (Sa nekom slutnjom, koja obično ne vara namučene ljude, Davil je toga jutra pomislio: može biti da su ovo bili još najmirniji i najbolji dani koji su mi u ovoj tesnoj dolini suđeni.)

Toga jutra, dakle, već rano se začuo konjski kas i rzanje pod prozorima. Utegnut i svečan, konzul je dočekaio komandanta vezirovih mameluka, koga je pratio Davna. Sve je bilo kao što je ranije ugovoreno i predviđeno. Tu je bilo dvanaest vezirovih mameluka iz odreda koji je Mehmed-paša kao svoju ličnu pratnju doveo iz Egipta i na koji je bio naročito ponosan. Njihovi zaista vešto savijeni turbani od finog tkiva – žica zlata, žica svile, njihove krive sablje koje su slikovito visile niz konje i njihova široka odela višnjeve boje, privlačili su sve poglede. Konji za Davila i njegovu pratnju bili su prekriveni od glave do repa čohali ašama. Komanda je bila dobra i poredak savršen. Davil se trudio da što prirodnije uzjaše svoga konja, mirnog, postarijeg vranca širokih sapi. Konzul je bio u svečanoj uniformi. Tamnoplava kabanica je bila široko raskopčana na grudima, da se vide pozlaćena dugmeta, srebrn vez i odličja. Konzul je dobro izgledao sa svojim pravim stavom i lepom muškom glavom.

Sve dok nisu zaokrenuli u glavnu ulicu išlo je dobro i konzul je zaista mogao biti zadovoljan. Ali čim su došli do prvih turskih kuća, nastade neko sumnjivo dozivanje, lupa avlijskih vrata i mušebaka na prozorima. Već kod prve kapije jedna devojčica otvori samo malo jedan kanat i izgovarajući nerazumljive reči stade sitno da zapljuckuje na ulicu, kao da vraća. Tako su se redom otvarale kapije i podizali mušepci i za trenutak pomaljala lica, puna mržnje i fanatičnog zanosa. Zabuljene žene su pljuvale i vraćale, a dečaci izgovarali psovke, praćene bestidnim pokretima i nedvosmislenim pretnjama, pljeskajući se po stražnjici ili pokazujući rukom kako se reže grkljan.

Kako je ulica bila uska a doksati na kućama istureni sa obe strane, povorka je jahala kroz dva reda pogrda i pretnja. Odmah na početku, konzul je, iznenađen, usporio kas, ali je Davna priterao svoga konja bliže i, bez pokreta i promene na licu, uzbuđenim šapatom stao da preklinje:

– Molim vašu Ekselenciju da jaše mirno dalje i da se ne obzire na sve ovo. Divlji narod, prosta svetina; mrze sve što je strano i tako svakog dočekaju. Najbolje je ne obraćati pažnju. Tako čini i vezir. To je njihov divljački način. Molim Ekselenciju da nastavi put.

Zbunjen i ogorčen, iako je nastojao da sakrije zbunjenost, konzul je jahao dalje, videći da niko od vezirovih ljudi zaista ne obraća pažnju na sve to, ali je osećao kako mu krv udara u glavu. Misli su mu brzo navirale, ukrštale se i sudarale. Prva je pomisao bila da li kao predstavnik velikog Napoleona treba ovo da podnosi ili da se smesta vrati kući i izazove skandal. Nije mogao da reši to pitanje, jer se podjednako bojao da ne povredi ugled Francuske kao i da svojom prenegljenošću ne izazove sukob koji će mu već prvog dana pokvariti odnos sa vezirom i Turcima. Ne nalazeći u sebi odlučnosti ni rešenja, osećao se ponižen i ogorčen sam na sebe. I gadan i strašan mu je bio ovaj Levantinac Davna koji mu je iza leđa neprestano ponavljao:

– Molim vašu Ekselenciju da jaše i da se ne obzire. To su bosanski divljački običaji i načini. Samo mirno dalje!

Kolebajući se u sebi i ne nalazeći rešenja, Davil je osećao kako mu lice plamti i kako ga i pored studeni obliva znoj ispod oba pazuha. Davnin uporni šapat bio mu je neprijatan, činio mu se rufijanski i odvratn. U njemu je naslućivao kakav mora biti život čoveka sa Zapada koji svoj život prenese na Istok i zauvek veže svoju sudbinu sa njim.

Međutim iz poslednjih kuća su nevidljive ženske glave pljuvale sa prozora pravo na konje i konjanike. Konzul još jedanput zastade za trenutak, ali još jedanput krenu dalje, podležući Davninim molbama i povučen mirnim kasom pratnje. Uto prestadoše kuće a poče čaršija sa niskim dućanima. Na ćepencima Turci dućandžije ili njihove mušterije, pušeci ili pazarujući. Bilo je kao kad čovek pređe iz pregrejane sobe u potpuno hladnu. Najedanput je nestalo divljih pogleda, pokreta koji pokazuju kako se ćafiru glava seče, ili sujevernog ženskog pljuckanja. Umesto toga, sa obe strane ulice nepomična, kruta lica. Davil ih je nazirao kao kroz neprijatan veo koji mu je drhtao pred očima. Niko nije prekidao posao ili pušenje ni podigao oči da pogledom udostoji tako neobičnu pojavu i svečanu pratnju. Poneki dućandžija je zakretao glavu, kao da traži neku robu po rafovima. Samo orijentalci mogu ovoliko mrzeti i prezirati i ovako pokazati mržnju i prezir.

Davna je učutao i opet odmaknuo svoga konja na propisano odstojanje, ali Davilu ovaj neverovatni nemi prezir čaršije nije bio ništa manje bolan ni uvredljiv od glasne mržnje malopredašnjih psovki. Najposle zakrenuše nadesno i pred njima se ukazaše dugi i visoki zidovi i belo zdanje Konaka, skladna velika zgrada sa redom staklenih prozora. To je bilo kao neko olakšanje.

Ovaj mučni put, koji je sada ležao za njim, ostaće Davilu dugo u sećanju, neizbrisiv kao zli, značajni snovi. U toku godina on će stotinama puta preći taj isti put,

pod sličnim okolnostima. Jer, prilikom svakog prijema, a oni su bili česti, naročito u nemirnim vremenima, trebalo je projahati kroz mahalalu i čaršiju. Trebalo se držati pravo na konju, ne gledati ni levo ni desno, ni suviše visoko a ni konju među uši, ni rasejano ni zabrinuto, ni nasmejano ni mrko, nego ozbiljno i pažljivo a mirno, otprilike onim pomalo neprirodnim pogledom kojim vojskovođe na portretima gledaju iznad bitke, u daljinu, negde između druma i linije na obzorju, odakle ima da dođe neka sigurna i dobro sračunata pomoć. Iz kapija će još dugo turska deca pljuvati konjima u noge, sitno i ubrzano kao da vraćaju, kako su videli od starijih. Dućandžije Turci okretaće leđa, praviće se kao da nešto traže po rafovima. Pozdravljajuće ga samo retki Jevreji, koji bi se tu zatekli i ne bi nikako mogli izbeći susret. Tako je trebalo bezbroj puta projahati mirno i dostojanstveno, strepeći u sebi od mržnje i zle ravnodušnosti, koje ga zasipaju sa svih strana, od nepredviđene nezgode koja svakog časa može da se desi, gadeći se i svog rada i ovakvog života, i prikrivajući u sebi grčevitim naporom i svoju strepnju i svoje gađenje.

Pa i docnije, kad se sa godinama i promenama svet bude navikao na prisustvo stranaca i kad se Davil sa mnogima upozna i zbliži, ova prva svečana povorka ostaće u njegovoj svesti kao crna, a užarena linija koja boli, a koju zaborav sporo briše i blaži.

Svečana povorka pređe sa tutnjem drveni most i nađe se čelom pred velikom kapijom. Odjednom se, naglo, uz lupu mandala i trčanje momaka rasklopiše oba krila.

Tu se dakle otvarala pozornica na kojoj će Žan Davil nepunih osam godina igrati razne scene jedne iste teške i neblagodarne uloge.

I ta nesrazmerno široka kapija otvoriće se još mnogo puta pred njim. Ona mu je uvek dolazila, u trenutku kad se otvarala, kao ružna džinovska usta iz kojih bije i bazdi zadah svega onoga što u ogromnom Konaku živi, raste, troši se, isparava ili boluje. On je znao da varoš i okolina, koji moraju da hrane vezira i sve njegove, ubace svakog dana u Konak oko sedam stotina i pedeset oka raznih namirnica, i da se sve to podeli, pokrade i pojede. Znao je da pored vezira i njegovih najbližih tu ima jedanaest dostojanstvenika, trideset i dva čuvara i još toliko ili više besposličara i čankoliza Turaka ili hrišćanskih nadničara ili nameštenika. Pored toga neodređen broj konja, krava, pasa, mačaka, ptica ili majmuna. Ali iznad svega osećao se težak i mučan miris kravljeg masla i loja od koga nenavikla čoveka muka hvata. Taj podmukli miris pratio bi konzula, posle svakog prijema, po ceo dan, a pomisao na njega izazivala mu je stugu i želju za povraćanjem. Izgledalo mu je kao da je ceo Konak prožet tim zadahom, kao crkva tamjanom, i da je on prodro ne samo u ljude i odela nego i u sve predmete i zidove.

Sada kad se prvi put otvorila pred njim ta nepoznata kapija, odred mameluka se razdvoji i sjaha a Davil sa užom pratnjom ujaha u dvorište. To prvo, usko dvorište bilo je polumračno, jer je iznad njega ležao gornji sprat kuće celom širinom. Tek iza njega dolazila je prava, nepokrivena avlija, sa bunarom i travom i cvećem po krajevima. U dnu je visoka neprozirna ograda zatvarala vezirove bašte.

Još uzbuđen od onoga što je doživeo na prolazu kroz varoš, Davil je sad opet bio zbunjen usplahirenom ljubaznošću i svečanom pažnjom kojom ga je dočekivao čitav jedan narod ičoglana i dostojanstvenika u Konaku. Sve je to uzavrelo i ustrčalo se oko njega sa nekom užurbanošću i žustrinom koja je bila nepoznata kod zapadnih ceremonijala.

Prvi je pozdravio konzula teftedar. (Vezirov ćehaja Sulejman-paša Skopljak nije bio u Travniku.) Za njima su išli silahdar, čohadar, haznadar, muhurdar, a za njim se gurala i laktala čitava gomila čeljadi nepoznatih ili neodređenih činova i zvanja. Jedni su priklonjene glave mumlali neke nerazumljive reči dobrodošlice, drugi su širili ruke, a sva se ta masa kretala ka Velikoj sali u kojoj se drži Divan. Kroz nju je hitro i bezobzirno promicao u svima pravcima visoki i crni Davna, otresajući se drsko na one koji su zatvarali put, naređujući i raspoređujući upadljivije i glasnije nego što je potreba zahtevala. Davil je, zbunjen u sebi, ali dostojanstven i miran spolja, dolazio sam sebi kao oni sveci na katoličkim slikama koje uzavrelo jato anđela nosi put neba. I ta gužva ga zaista prenese preko ono nekoliko širokih stepenica koje su vodile iz avlije u Divan.

Divan je polumračna, prostrana prizemna dvorana. Po podu nekoliko ćilima. Unaokolo minderluci zastrti čojom višnjeve boje. U uglu, pored prozora, šiljteta za vezira i gosta. Na zidu, kao jedina slika, carska tura: na zelenoj hartiji zlatnim slovima ispisan monogram carskog imena. Ispod toga sablja, dva pištolja i crveni binjiš, darovi Selima III svome miljeniku Husref Mehmed-paši.

Iznad ove dvorane, na prvom spratu, nalazila se druga ista ovalika, oskudnije nameštena, ali svetlija. Tu vezir drži Divan samo za vreme leta. Dva zida ove dvorane sastojala su se od samih prozora od kojih jedni gledaju na bašte i strme zabrane a drugi na Lašvu i čaršiju s druge strane mosta. To su ti „srčali pendžeri“ o kojima se pričalo i pevalo, kakvih zaista nije bilo u celoj Bosni; njih je o svom trošku nabavio iz Austrije Mehmed-paša i doveo naročitog majstora, Nemca, da ih ureže. Sedeći na šiljtetu gost je morao videti kroz te prozore otvorenu divananu i pod njenim krovom, na smrčevoj gredi, lastavičje gnezdo iz koga se čuje cvrkut i proviruju vlati slame, i posmatrati opreznu lastavicu kako hitro doleće i odleće.

Pored tih prozora bilo je uvek prijatno sedeti. Tu je uvek bilo svetlosti i zelenila ili behara, i povetarca, i šuma vode, i cvrkuta ptica, i mira za odmor, i tišine za razmišljanje ili dogovor. I tu je mnoga teška i strašna odluka donesena ili odobrena, ali su nekako sve stvari, kad su ovde pretresane, izgledale lakše, jasnije i čovečnije, nego na ovom Divanu u prizemlju.

To su bile jedine dve prostorije Konaka koje će Davil za svoga boravka u Travniku upoznati i dve pozornice mnogih njegovih muka i zadovoljstava, uspeha i neuspeha. Tu će on u toku godina upoznati ne samo Turke i njihove jedinstvene snage i beskrajne slabosti, nego i sebe sama i mere i granice svojih moći, i uopšte ljude, život i svet i ljudske odnose u njemu.

Ovaj prvi prijem bio je, kao uvek zimi, u prizemnom Divanu. Po zadahu se osećalo da je prostorija bila, za današnju priliku, prvi put te zime otvorena i zagrejana.

Čim je konzul stupio na prag, na protivnoj strani Divana otvorila su se druga vrata na kojima se pojavio u bleštavom odelu vezir, praćen ičoglanima, koji su išli malo pognute glave i sa rukama pokorno skrštenim na prsima.

To je bio veliki protokolarni ustupak, koji je Davil postigao u pregovorima vođenim za ova tri dana preko Davne, i kojim je mislio da naročito začini svoj prvi izveštaj ministru. Jer, Turci su tražili da vezir dočeka konzula sedeći na šiljtetu kao što dočekuje sve ostale posetioce. Konzul je pak tražio da vezir ustane pred njim na noge i da ga tako pozdravi. Konzul se pozivao na snagu Francuske i ratnu slavu svoga suverena, Turci na svoje tradicije i na veličinu Carstva. Najposle, sporazumeli su se da i konzul i vezir u isti mah stupe u dvoranu, da se susretnu na sredini i da odatle vezir povede konzula ka uzvišenom mestu pored prozora, na kome su bila spremna dva šiljteta na koja obojica treba da sednu u istom trenutku.

Tako se i desilo. Vezir, koji je bio hrom u desnu nogu (zato su ga u narodu zvali Topal-paša), išao je žustro i brzo kao što često idu baš hromi ljudi. Tako je i prišao konzulu i srdačno ga ponudio da sednu. Između njih, ali jednu stepenicu niže, seo je tumač Davna. Bio je presamićen, ruku skrštenih u krilu, oborena pogleda, u želji da se učini nižim i sitnijim nego što jeste i da ima samo toliko duha i toliko daha koliko je potrebno da ova dva dostojanstvenika mogu jedan drugom da saopšte svoje misli i poruke. Sva ostala gomila izgubila se nečujno. Ostale su samo sluge, raspoređene u kratkim odstojanjima, koje će dodavati posluženje. Za vreme celog razgovora, koji je trajao više od jednog sata, momci su kao bezglasne senke dodavali jedan drugom i podnosili konzulu i veziru sve što ceremonijal zahteva.

Prvo su došli zapaljeni čibuci, pa kafa, pa šerbe. Zatim je jedan od momaka pužući na kolenima podneo u plitkom sudu jak miris i proneo ga veziru ispod brade i konzulu ispod brkova kao da ih kadi. Pa opet kafa i opet novi čibuci. Sve je to služeno za vreme razgovora, sa najvećom pažnjom, neupadljivo, brzo i vešto.

Vezir je bio, za jednog orijentalca, neobično živ, ljubazan i otvoren. Iako su mu i ranije kazali za te vezirove osobine, iako je znao da sve to ne treba primati za stvarno i gotovo, Davilu su, posle neočekivanih poniženja koja je doživeo na prolasku kroz varoš, prijale ova pažnja i ljubaznost. Krv, koja mu je bila navalila u glavu, razilazila se. Vezirove reči, miris kafe i čibuka, sve je to godilo i umirivalo, iako nije moglo da izbriše mučne utiske. Vezir nije propustio da u razgovoru podvuče divljinu ove zemlje, grubost i zaostalost naroda. Priroda je sirova, ljudi nemogućni. Šta da se očekuje od žena i dece, stvorenja koja Bog nije obdario razumom, u jednoj zemlji u kojoj su i muškarci plahoviti i neuglašeni. Sve što ovaj svet radi i govori nema značenja ni važnosti niti može imati uticaja na poslove ozbiljnih i prosvećenih ljudi. Pas laje a karavan prolazi, završio je vezir koji je očigledno bio obavešten o svemu što se dešavalo za vreme konzulovog prolaska kroz varoš i

sada nastojao da stvar umanj i ublaži. I odmah je sa tih neprijatnih sitnica ponovo prešao na jedinstvenu veličinu Napoleonovih pobeda i na značaj i važnost onoga što bi dva carstva, tursko i francusko, u prisnoj i smišljenoj saradnji mogla postići.

Davilu su godile ove reči izgovorene iskreno i mirno, jer su bile posredno izvinjenje za malopredašnje uvrede i jer su u njegovim očima umanjivale veličinu poniženja koje je doživeo. On je, već umiren i bolje raspoložen, gledao pažljivo vezira i prisećao se onoga što je od Davne o njemu saznao.

Husref Mehmed-paša, zvani Topal, bio je Đurđijanac. Doveden u detinjstvu kao rob u Carigrad, služio je kod velikog Kučuk Husein-paše. Tu ga je zapazio Selim III još pre nego je došao na presto. Hrabar, bistar, lukav, rečit, iskreno odan svojim starešinama, taj Đurđijanac je u trideset i prvoj godini postao vezir u Egiptu. Stvar se doduše svršila rđavo, jer je veliki ustanak mameluka izbacio Mehmed-pašu iz Egipta, ali on nije potpuno pao u nemilost. Posle kraćeg boravka u Solunu postavljen je za vezira na Bosni. Kazna je bila srazmerno laka, a Mehmed-paša je činio još lakšom praveći se mudro pred svetom kao da to uopšte ne oseća kao kaznu. Iz Egipta je doveo odred od tridesetak odanih mameluka sa kojima je voleo da izvodi vežbe na travničkom polju. Sjajno odeveni i dobro hranjeni, mameluci su izazivali ljubopitstvo i podizali pašin ugled kod sveta. Bosanski Turci su ih gledali sa mržnjom ali i sa strahom i potajnim divljenjem.

Više od samih mameluka divljenje je izazivala vezirova ergela, dotle neviđena u Bosni i po broju i po vrednosti konja.

Vezir je bio mlad i izgledao još mlađi nego što je. Rastom ispod osrednjeg čoveka, on je celim svojim držanjem, a naročito svojim osmejkom, dodavao u očima gledalaca bar pedalj svome malom rastu. U desnu nogu bio je hrom, ali je krojem odela i vešto složenim, brzim pokretima prikrivao tu manu koliko god je moguće. Kad je morao da stoji, umeo je uvek da zauzme takav stav da se njegov nedostatak ne primećuje, a kad je morao da se pokrene, činio je to brzo, živahno i na mahove. To mu je davalo naročit izgled svežine i mladosti. Ničeg od onog nepomičnog osmanlijskog dostojanstva, o kome je Davil toliko slušao i čitao, nije bilo na njemu. Boje i kroj odela bili su jednostavni, ali očigledno pažljivo birani. Ima takvih ljudi koji odelu i nakitu time što ga nose na sebi dodaju nešto od sjaja i otmenosti. Neobično crveno lice, kao u pomoraca, sa kratkom, crnom bradom i malo kosim, crnim i sjajnim očima, bilo je otvoreno i nasmevano. To je bio jedan od onih ljudi koji u stalnom osmejkju kriju svoje pravo raspoloženje i u živoj rečitosti svoju misao ili odsustvo misli. Svaka stvar, koju je umeo da kaže izgledala je tako kao da on zna o njoj mnogo više od toga što je rekao. Svaka njegova ljubaznost i svaka pažnja i usluga izgledale su samo kao uvod, kao prvi deo svega onoga što od njega treba još očekivati. Ma kako da je ranije obavešten i predupređen, niko se nije mogao oteti utisku da pred sobom ima čoveka blagorodna i razumna koji će ne samo obećati nego i učiniti dobro delo, gde god može i kad god može, ali u

isto vreme nije bilo toga oštroumlja koje bi moglo prodreti i odrediti granice tih obećanja i stvarnu meru tih dobrih dela.

I vezir i konzul skretali su razgovor na one stvari za koje su znali da su potajna slabost ili omiljeni predmet sabesednikov. Vezir se stalno vraćao na izuzetnu veličinu Napoleonove ličnosti i na njegove pobeđe a konzul, koji je od Davne znao za vezirovu ljubav prema moru i pomorstvu, na pitanja koja su u vezi sa plovidbom i ratovanjem na moru. Stvarno, vezir je strasno voleo more i život na njemu. Pored prikrivenog bola zbog neuspeha u Egiptu, on je u stvari najviše patio od toga što je odvojen od mora i zatvoren u ove hladne i divlje planinske predele. U svojoj najskrovitijoj dubini, vezir je gajio želju da jednog dana bude naslednik svoga velikog gospodara Kučuk Husein-paše i da kao kapudan-paša nastavi njegove planove i zamisli na podizanju turske ratne mornarice.

Posle razgovora od sat i po, konzul i vezir su se rastali kao dobri znanci, svaki u sebi podjednako uveren da će kod drugoga moći postići mnogo i svaki zadovoljan svojim sabesednikom i samim sobom.

Pri odlasku nastade još veća graja i jurnjava. Doneseni su zaista skupoceni ogrtači od krzna, i to od kune za konzula a od čoje i lisičine za njegove pratiocce. Jedan glas je glasno izgovarao molitve i zazivao blagoslove na ovog carskog gosta, a ostali su odgovarali u horu. Viši činovnici su doveli Davila na sredinu unutaršnjeg dvorišta, do kamena binjektaša. Svi su išli raširenih ruku, kao da ga nose. Davil je uzjahao. Preko kabanice prebačen mu je vezirov ćurak od kune. Napolju su čekali mameluci već na konjima. Povorka je krenula istim putem kojim je i došla.

I pored teškog odela koje je ležalo na njemu, Davila prođe drhtavica pri pomisli da će ponovo morati projahati između izlizanih ćepenaka i naherenih mušebaka uz grdnju ili prezir svetine. Izgledalo je kao da njegovi prvi koraci u Travniku treba da budu stalno praćeni iznenađenjima, pa čak i prijatnim. Istina, Turci po dućanima bili su mrki i nepomični, namerno oborenih pogleda, ali iz kuća nije bilo ovoga puta ni psovki ni pretnja. Sav naježen, Davil je imao osećaj da ga iza drvenih mušebaka posmatraju neprijazne i ljubopitljive mnoge oči, ali bez glasa i pokreta. Odnekud mu se učini kao da ga vezirov ćurak štiti od svetine, zato ga i nehotice malo jače prigrnu, ispravi se na sedlu i tako uzdignute glave dojaha pred Baruhovu ozidanu avliju.

Kad je najposle ostao sam u toploj sobi, Davil je seo na tvrdu sećiju, raskopčao uniformu i duboko odahnuo. Bio je uzbuđen a izlomljen i umoran. Osećao se prazan, tup i zbunjen, kao da je, bačen odnekud sa znatne visine, pao na ovu tvrdu sećiju i još ne može da dođe sebi ni da jasno razabere gde je i kako je. Bio je najposle slobodan, ali nije znao šta će sa tim slobodnim vremenom. Pomisli na odmor i san, ali mu pogled pade na obešen ćurak koji je malopre dobio od vezira i odmah se javi, kao nešto bolno i neočekivano, misao da o svemu treba napisati izveštaj ministru u Pariz i ambasadoru u Carigrad. Znači da sve treba još jednom preživeti i sve prikazati tako da ne bude ni suviše na štetu njegovog ugleda a ni

daleko od istine. Taj zadatak stoji sada pred njim kao neprelazna planina koju ipak mora da pređe. Konzul prekri oči dlanom desne ruke. Još nekoliko puta duboko udahnu vazduh i izdišući ga izgovori poluglasno:

– Ah, bože blagi, bože blagi!

I ostade tako zavaljen na sećiji. To mu je bio san i odmor.